

“КУТАДГУ БІЛІГ” У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ТА РОСІЙСЬКИХ СХОДОЗНАВЦІВ

Нині весь тюркський науковий світ відзначає 1000-літній ювілей від дня народження основоположника тюркської літератури, автора “Кутадгу біліг” Юсуфа Баласагунського.

Об’єктом нашого дослідження є наукова діяльність основоположників російського та українського сходознавства Олександра Самойловича (1880–1938), Василя Бартольда (1860–1930) та Агатангела Кримського (1871–1941), спрямована на вивчення і пропаганду найвидатнішого твору ранньої мусульманської тюркської літератури “Кутадгу біліг”.

Олександр Самойлович (1880–1938) – один з найвидатніших світових вчених, учень Радлова – російського першовидавця тексту та перекладу “Кутадгу біліг”, – продовжуючи тематику свого вчителя, неодноразово досліджував цю видатну пам’ятку тюркської літератури. Саме її прочитання та аналізу він присвятив дві свої роботи: «З поправок до видання і перекладу “Кутадгу біліг”» (1924) та «Доповнення до запропонованих В.В. Радловим і В. Томсенем перекладів одного вірша “Кутадгу біліг”» (1928). Поява цих наукових заміток була не випадкова, тому що, починаючи з 1915 року, він вів семінари по читанню та аналізу тексту “Кутадгу біліг” на факультеті східних мов Санкт-Петербурзького університету. Подібні лекції читались Самойловичем у 1928 році і під час викладання в Казані [Благова 2005, 13–50].

У своїй статті “Турецькі мови”, створеній для лейпцизького видання “Euseklopaedie des Islam” (1931), він дотримується нової на той час думки, що оригінал найдавнішої пам’ятки тюркської літератури первісно був написаний саме арабським алфавітом. На відміну від турецького дослідника і видавця цієї пам’ятки Кьопрюлюзаде, він вважає, що мову “Науки робити щасливим” слід вважати не карлуцькою, а радше караханідською. Уйгурське письмо, яким написана пам’ятка, він виводив від одного з північносемітських алфавітів через сгодійське письмо [Самойлович 2005, 59].

Беручи участь у виданні словника уй-

гурської мови, Самойлович почав досліджувати темні місця в тексті пам’ятки, пропонуючи їхню нову інтерпретацію та реконструюючи первинне звучання її віршованих рядків.

Запропонувавши переклад слова *улам* у тексті “Кутадгу біліг” як *послідовно, поступово, постійно, завжди, вічно*, Самойлович подає нові версії прочитання рядків (нумерація за Віденським (Гератським) рукописом).

Римування *улам із садам*:

11(21) *Його чотирьом друзям тьму тисяч вітань нехай доставить він (Бог) неперервно, постійно, завжди.*

Те ж саме 13(14), 55(25), 112(2), 184(16), а також

50(18) *Якби ліки допомагали проти смерті, лікарі жили б вічно.*

Римування *улам з калам*:

106(19) *Я висловив письмом послідовно, закінчив річ, висушив перо.*

20(13) *Подивись на малу дитину: поки розуму*

Поступово роки її не досягнуть, не діє перо.

Римування *улам із салам*:

4(18) *Хвала тобі, вибраний посланнику, привіт! І також друзям його привіт завжди!*

У 16(18) він виправляє інтерпретацію Вамбері і Радлова, пропонуючи нове прочитання:

Сотворив він (Бог) і відрізнив людину: дарував їй талант, мудрість, розум, розуміння.

Аналізуючи поетичну структуру твору, Самойлович нарахував 202 чотиривірші, від 18(14) до 183(23). Він наводить рідкісний приклад потрійного римування в одному чотиривірші слова *бг* у трьох різних значеннях: *розум, вихваляй і дорослий*.

76(23–24) *Того мужа, у котрого виявляється розсудливість і розум, називай мужем, і скільки не хвалити – вихваляй! У кого розсудливість, розум, мудрість будуть досконалыми, того, хай він буде злим, називай добрим, хай він буде малим, (називай) дорослим* [Самойлович 1924, 148–151].

Інша згадана праця Самойловича також

стосувалась інтерпретації темного місця із твору Юсуфа Баласагунського, котре навіть не потрапило до публікації Вамбері.

14(13) *Elik kulmus oĵnar cacaklar uza, Suĵin munġak oĵnar jurip min kaza.*

Радлов не зміг перекласти цей двовірш узагалі, а Томсен лише запропонував інтерпретацію другого рядка. Самойлович же, спираючись на знання малодосліджених сойотських та алтайських діалектів, ідентифікував слова елік – самка косулі, кулмус – самець косулі – і дав повний переклад таких рядків:

*Самець і самка косулі басують
по квітах,*

*Самець і самка марала валяються і
бігають пустуючи* [Самойлович 1928, 23–25].

Велике значення праці Юсуфа Баласагунського для середньовічного тюркського суспільства простежується протягом багатьох наступних століть. Так, у праці, присвяченій дешифровці написів на глечики, знайденому в 1909 році в Сарайчику (дельта Уралу) і віднесеному дослідником до XIII ст., Самойлович перекладає декілька віршів. Перший з них:

*Кіші коркі џуз ол, буџ уз коркі коз
Боуз коркі тіл ол, бу тіл коркі соз.
Краса людини – це обличчя, краса
цього обличчя – очі,
Краса глотки – це язик, краса
цього язика – слово.*

Самойлович тут же зауважує, що цей та інші вірші з глечика за формою, ритмікою строфи і змістом подібні до твору “Кутадгу біліг”. Більше того, В.В. Бартольд з’ясував, що вони майже повністю ідентичні віршу 19(23) із твору Юсуфа Баласагунського.

Окрім того, саме в цій роботі у великому посланні Самойлович науково обґрунтовує, що передмова “Кутадгу біліг” не належить авторові, а створена приблизно через 100–200 років після появи поеми [Самойлович 1911, 038–047].

Самойлович стверджує, що найдавніша тюркська література мусульманської доби має безпосередній зв’язок з літературою попередньої доби, а саме з маніхейськими пам’ятками, створеними змішаною західною мовою (визначення акад. В.В. Радлова). На відміну від свого вчителя, Самойлович спирається на іншу, власну термінологію і пропонує називати цю літературну мову огузько-уйгурською. У мусуль-

манську добу ця мова стала ще більш змішаною, засвоївши перш за все елементи західноогузьких діалектів, а потім і декотрих інших. Окрім того, він висуває гіпотезу про приналежність Юсуфа Баласагунського до карлуків, котрим у середині X ст. належало його рідне місто Баласагун (територія сучасного Киргизстану) [Самойлович 1973].

До того ж Самойлович часто звертається до аналізу віршованої форми твору. Незважаючи на певну її унікальність, він у своєму виступі на II лінгвістичному конгресі у Стамбулі в 1934 р. зауважує, що туюги присутні, окрім “Кутадгу біліг” XI ст., ще в чагатайських диванах XV ст. і в малоазійському дивані Бурхан ад-дина XIV ст. Більше того, Самойлович, віднайшовши туюги розміру мутакеріб у романі “Хусрау ва Ширин” доби Хорезму та Золотої Орди, тим самим заповнив лакуну між уйгурською і чагатайською добою, довівши безперервність існування туюгів протягом першої половини другого тисячоліття [Самойлович 2005, 907–922].

У 1923 році його сучасник, видатний російський сходознавець В.В. Бартольд (1860–1930), опублікував в Англії статтю «Богра-хан, згаданий у “Кутадгу біліг”». Саме цій роботі ми завдячуємо відкриття імені володаря, котрому і присвятив у 1069 році Юсуф хасс-хаджиб Баласагунський свій безсмертний твір. Названий у творі “Машрік малікі Табгач хані Малік Богра-хан”, безперечно, був одним із членів першої тюркської мусульманської династії Караханідів. Бартольд, як і його азійські та європейські попередники, спирався у своїх дослідженнях на велику працю Ібн аль-Асіра, присвячену історії цієї династії. Виходячи з її повідомлень, Бартольд спочатку схилився до думки, що “Кутадгу біліг” був присвячений братові Тогрул-хана Богра-хану Харун ібн Юсуфу. Саме цю думку Бартольд висловив у статті “Богра-хан”, написаній для першого німецького видання “Encyklopaedie des Islam” [Бартольд 1968, 508].

Однак відкриття у Фергані ще одного рукопису “Кутадгу біліг”, присвяченого Абу Алі Хасану бін Сулейману, рішуче змінило погляди дослідника. У такому разі твір був присвячений не братові, а синові Арслан-хана Сулеймана. Бартольд спирається на юридичний арабомовний документ від 1082-го або 1101 р., віднайдений

англійською експедицією в Яркенді в 1911 р., і подає в згаданій роботі його текст як в оригіналі, так і власному перекладі. Саме це дає йому змогу остаточно встановити ім'я правителя. Текст документа підтверджує, що в той час у Кашгарі володарював Тафгач-Богра-Кара-хакан Абу Алі Хасан, син Сулеймана Арслан-Карахакана. Саме йому Юсуф Баласагунський і подарував свій безцінний твір, перекладений за наказом правителя на уйгурську абетку [Бартольд 2002, 419–424].

У своїх славетних “Дванадцяти лекціях з історії турецьких народів Середньої Азії”, опублікованих у 1927 р. турецькою, 1935 р. – німецькою, 1945 р. – французькою мовою, Бартольд не може оминати “Кутадгу біліг”. Цей лекційний курс був вперше прочитаний влітку 1926 р. перед студентами Стамбульського університету в присутності самого вченого в перекладі на турецьку Ахмедом Закі Валіді та Рагібом Хулусі. У VII лекції Бартольд розглядає поступове проникнення ісламу в тюркське середовище Центральної Азії і його конкуренцію з китайськими впливами в добу Кара-Китаїв і Караханідів. Аналізуючи роль і місце арабської та персидської мов, він зазначає, що фактично єдиним місцем, де могла виникнути в той час мусульманська література тюркською мовою, була Кашгарія. На відміну від іраномовних міст Центральної Азії, тут існувала тюркомовна урбаністична культура, і саме тому тут у 1069 р. й виникла дидактична поема Юсуфа Баласагунського.

Бартольд перекладає її назву як “Знання, що робить щасливим”, або “Знання достойне царів” (як бачимо, це дещо відрізняється від перекладу Самойловича). Другий варіант перекладу був запропонований автором ще в 1900 р. і був викликаний тим, що в той час *кут*, окрім значення *щасття*, часто було й синонімом *величності*. У такому разі тюркомовне значення назви твору буде збігатися з арабським і персидським, наведеними в передмові твору (кожне з них включає в себе поняття царської влади) [Бартольд 2002, 365–368].

Бартольд зауважує, що в передмові причина появи книги обґрунтовується саме тим, що в арабів та іранців є багато книжок, а у турків немає взагалі. І тому він робить висновок, що з прийняттям ісламу давніші тюркські тексти буддійського,

маніхейського, християнського походження були повністю забуті і відкинуті наступними поколіннями [Бартольд 2002, 113].

Як ми вже зазначали, Самойлович вважав передмову пізнішим додатком, створеним через 200 років. У такому разі висновок Бартольда про те, що вже в XI ст. ці тексти були забуті читачами, варто поставити під сумнів. Як і Самойлович, він схиляється до думки, що “Кутадгу біліг” мав бути написаний арабською абеткою.

Оцінюючи зміст твору, Бартольд відзначає його близькість до повчальних творів персидського походження, але для цього твору, на відміну від зазначених текстів, не притаманне уславлення життя і діянь конкретного історичного володаря, що зменшує для нас його значення як історичного джерела.

Аналізуючи внесок твору в подальший розвиток турецької літератури, завжди звертають увагу на певну ізольованість творів кашгарської доби. У той же час поява однойменного твору – “Кутадгу біліг” Чингізхана свідчить про певний його вплив на інтелектуальне середовище Східного Туркестану і Монголії у пізніші часи. Бартольд ставить під сумнів можливість знайомства Махмуда Кашгарлі з твором свого земляка і сучасника, але зауважує, що для них обох притаманне переплетіння придворної поезії і народної мудрості.

Свідченням впливу “Кутадгу біліг” на наступні покоління Бартольд вважає вже згадані вірші на глечикі із Сарайчика і знайдений у Туреччині твір “Хибат алхакаик” Ахмеда бін Мухаммеда Югнекі. Він також має дидактичний зміст, написаний кашгарською мовою і присвячений володарю Дад Іспехсалар-беку.

На 1920–30-ті роки припадає не лише розквіт російського сходознавства, а й виникнення українського сходознавства. Саме в цей час у Києві Агатангелом Кримським (1871–1941) було створено Інститут сходознавства Української академії наук. Перу його засновника належать перші оригінальні україномовні “Історія Персії та її письменства”, “Історія Туреччини” та “Тюрки, їх мови та літератури”. Саме з останньої великої роботи Кримського український читач вперше довідався про існування “Кутадгу біліг”. Автор перекладає цю назву як “Блаженне знання” і відносить цей твір до окремої групи літературних пам'яток середньотюркської

доби. Він дає докладний опис перших наукових публікацій тексту “Кутадгу біліг” Г. Вамбері (1870) та В. Радлова (1890–1910) і повідомляє про підготовку узбецьким письменником Фітретом до публікації третього, наманганського, списку твору. Для українського читача важливим є пояснення Кримським самого факту існування тюркських текстів уйгурською абеткою та вживання її на території України в часи поділу її земель між Золотою Ордою і Польсько-Литовською державою. Кримсь-

кий наводить факт написання уйгурською абеткою ярлика золотоординського хана Тохтамиша польському королеві Ягайлові у 1393 р. [Кримський 1972, 559–561].

На жаль, зі смертю в 1930 році В. Бартольда та загибеллю під час сталінських репресій у 1937–41 рр. Самойловича та Кримського сходознавча наука України і Росії надовго занепала. Сподіваємося, що в наш час науковці України надолужать ці втрати і світ побачить український переклад “Кутадгу біліг”.

ЛІТЕРАТУРА

Бартольд В.В. Богра-хан // **Бартольд В.В. Сочинения.** Т. II, Ч. 2. Москва, 1968. *Бартольд В.В.* Богра-хан, упомянутый в Кутадгу билик // **Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов.** Москва, 2002.

Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии // **Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов.** Москва, 2002.

Бартольд В.В. К вопросу об уйгурской литературе и ее влиянии на монголов // **Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов.** Москва, 2002.

Благова Г.Ф. А.Н. Самойлович как ученый-тюрколог – лингвист, исследователь истории среднеазиатско-тюркских литератур и истории литературных языков // **Самойлович А.Н. Тюркское языкознание. Филология. Руника.** Москва, 2005.

Кримський А.Ю. Тюрки, їх мови та літератури // **Кримський А.Ю. Зібрання творів у 5 т.** Київ, 1972. Т. 4.

Самойлович А.Н. Среднеазиатско-турецкие надписи на глиняном кувшине из Сарайчика // **Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества.** Т. XXI. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1911.

Самойлович А.Н. Из поправок к изданию и переводу “Кутадгу билиг” // **Доклады Академии наук СССР.** Серия В. 1924, окт.–дек.

Самойлович А.Н. Дополнение к предложенным В.В. Радловым и В. Томсеном переводам одного стиха “Кутадгу билиг” // **Доклады Академии наук СССР.** Серия В. 1928, №2.

Самойлович А.Н. Общий взгляд на возникновение и развитие мусульманско-турецких литературных языков в связи с разговорными наречиями / Подг. текста и публ., вступ. ст. и коммент. Д.М. Насилова // **Советская тюркология,** 1973, № 5.

Самойлович А.Н. Турецкие языки // **Самойлович А.Н. Тюркское языкознание. Филология. Руника.** Москва, 2005.